

Det jødiske barnehjemmet og Nic Waal

Irene Levin

Den 26. november 1942 gjennomførte noen kvinner en redningsaksjon for 14 barn som bodde på det jødiske barnehjemmet i Oslo. Lederen for aksjonen var barnepsykiater Nic Waal sammen med bestyrerinnen for barnehjemmet, Nina Hasvold. Redningen av barnehjemmet var en bragd som ikke har vært inkludert i den kollektive erindringen om krigen.

Etter hvert som nasjonalsosialismen vant terreng og nazistene okkuperte mer og mer av Europa, kom forespørsel om utsatte grupper kunne komme til Norge. I 1936 ble Nansen-hjelpen etablert for å hjelpe truede mennesker fra Mellom-Europa. Først var Nansen-hjelpen stasjonert i Østerrike, men flyttet etter Anschluss til Tsjekkoslovakia. Mens den ennå var i Østerrike, klarte den på lovlig vis å få ut 21 østerrikske barn til Norge i juni 1938 (Nøkleby og Hjeltnes, 2000). Planen var at de bare skulle være her i landet i tre sommermåneder.

Norge hadde på trettitallet en restriktiv innvandringspolitikk (Johansen, 1984, 2005). Ikke alle som kom til landet, fikk bli. Ekspedisjonssjef Platou i Justisdepartementet skrev en betenkning der han henviste til de jødiske barna og anmodet om at de ikke måtte få oppholdstillatelse - i alle fall ikke de foreldreløse, siden de kunne bli en byrde for den norske stat (Waal, 1991). Dette notatet ble basis for Arbeiderpartiets flyktningpolitikk. Søknader fra jødiske flyktninger fikk strengere behandling enn søknader fra andre politiske flyktninger. «Takket være Centralpasskontoret er vi på det felt snart like internasjonalt beryktet som vi en gang var aktet,» skrev stortingspresident C. J. Hambro til statsråd Wold i et håndskrevet brev i 1939 (Hambro, 1939).

Barna kommer til Norge

Til tross for den restriktive flyktningpolitikken aksepterte den norske stat rundt 500 jøder fra Tyskland, Østerrike og Tsjekkoslovakia i årene rett før krigen. Blant disse var de 21 barna fra Wien - i alderen syv til ni år. I den første perioden oppholdt de seg på jødisk feriehjem i Skui i Bærum. Siden situasjonen ikke bedret seg, ble foreldrene kontaktet og spurt om de ønsket at barna fortsatt skulle bli i Norge. Seks foreldrepar ønsket barna tilbake til Wien. De barna som var igjen i Norge, ble knyttet til jødiske familier som «pleiebarn». Alle barna som dro tilbake til Wien, ble drept.

Det jødiske barnehjemmet ble etablert i en leilighet i 1938, først i Industrigaten, senere i Holbergsgt. 21. Det mosaiske trossamfunn kjøpte bygården i Holbergsgt., og barnehjemmet holdt til i en leilighet i 3. etg. Betyrerinnen var Nina Hasvold, f. Hackel, fra St. Petersburg. Nina Hasvold, som var småbarnpedagog, kjente Nic Waal fra Berlin, der de begge hadde deltatt på Wilhelm Reichs Kinderseminar ved det psykoanalytiske institutt (Waal, 1991). Det var Nic som hadde fått Nina til Norge i 1936. Da jobben på barnehjemmet ble opprettet, fikk Nina den.

Barna på barnehjemmet

Fra 1939/1940 holdt barnehjemmet til i Holbergsgt. 21 vis-à-vis det nåværende SAS-hotellet.

Barna flyttet inn i tredje etasje sammen med sin bestyrerinne, Nina Hasvold. Nina var en fantastisk bestyrerinne for alle barna. De elsket henne, og hun dem. Det visste alle barna. Den dag i dag snakker de som var der som barn, om Nina som den kjærligste mor de kunne tenke seg. Noen har også oppkalt sine egne barn etter henne. I tillegg arbeidet Gudrun Fjeld, senere Karlsen, som husmor

på barnehjemmet. Også hun var elsket av barna. Nic Waal var nær barnehjemmet helt fra det ble opprettet. Hennes vennskap med Nina og hennes interesse for barn gjorde dette naturlig for henne.

Til å begynne med var det bare barn fra Wien på barnehjemmet. Etter en tid kom to gutter fra Tsjekkoslovakia. En av dem var Berthold Grünfeld.

En av «Wienerbarna» kom aldri til selve barnehjemmet, fordi pleiefamilien han bodde hos, mente det var bedre for ham å bo privat. Den 26. november 1942 ble han arrestert sammen med pleiefamilien Feinberg og sendt rett i gasskamret etter ankomst Auschwitz, 1. desember 1942.

En norsk gutt var også på barnehjemmet en stund på grunn av vanskelige forhold i hjemmet. Han flyttet hjem til foreldrene da situasjonen for jødene forverret seg utover høsten. Han var 16 år gammel og eldre enn de andre. Han ble arrestert sammen med faren og sendt til Auschwitz/Birkenau den 26. november 1942. Begge ble drept der.

I alt var ni gutter og fem jenter på barnehjemmet da situasjonen begynte å stramme seg til.

De første arrestasjonene

Ved krigsutbruddet var det rundt 2100 jøder i Norge. Av dem flyktet 1100 til Sverige, og 771 ble drept. Bare 34 kom tilbake fra Auschwitz. Jødene ble sendt til Auschwitz/Birkenau i fire transporter hvorav to inkluderte kvinner og barn. Ikke noe barn og ingen kvinne fra Norge overlevde den første seleksjonen i leiren. Alle ble sendt rett i gasskamrene umiddelbart etter ankomst (Ottosen, 1994).

Til å begynne med skjedde det først og fremst arrestasjoner av enkeltpersoner. De første som ble arresert, var ofte jøder som på en eller annen måte hadde et markert standpunkt mot nasjonalsosialismen. Det kunne være ved å tale offentlig, skrive i avisen eller bare ved å være kommunist. Først betydde det å bli arrestert noen måneder på Grini før en ble løslatt. Etter hvert ble man sendt til konsentrasjonsleire i Tyskland og senere til Polen. Dette skjedde med blant annet Moritz Rabinowitz fra Haugesund, som hadde skrevet i avisene mot nazismen, og med Benjamin Bild, som var kommunist og formann på Kjeller. Bild var den første som ble drept i en konsentrasjonsleir, desember 1941 (Levin, 2006).

FELLES SKJEBNE: Barnehjemsbarna bodde i herskapshuset Engabo utenfor Göteborg. Her er «søskenflokken» foran huset. Gelenderet på verandaen har fått hard medfart av livlige barn. Foto: Privat.

Gruppearrestasjoner

Den første gruppearrestasjonen av jøder skjedde den 18. juni 1941, fire dager før invasjonen av Sovjetunionen. I den forbindelse arresterte Gestapo jødiske menn i Nord-Norge sammen med rundt 300 andre nordmenn. De andre nordmennene ble sluppet fri etter noen måneder, mens de norsk-jødiske mennene ble sendt til ulike leire i Norge og på veiarbeid, før de ble deportert til Auschwitz/Birkenau høsten 1942. Arrestasjonen av mannlige jøder fra Nord-Norge ble ikke definert som en «jødeaksjon». Det er først i ettertid forskjellene mellom arrestasjonene av de norske jødene og andre nordmenn blir tydelig.

Den neste gruppearrestasjonen var av ferierende jøder på Nærnes i august-september 1942. Mange jøder leide sommerhus på Nærnes, blant annet rabbiner Julius Samuel. I alt ble elleve jødiske menn arrestert og sendt til Auschwitz noen måneder senere. De ble rådet til å rømme, men lot være av frykt for represalier mot de andre og mot den jødiske menigheten.

Både når det gjaldt gruppearrestasjonene i Nord-Norge og på Nærnes, var det Gestapo som arresterte de jødiske mennene. Dette endret seg ved aksjonene i oktober og november 1942. Da ble de norske jødene arrestert av norsk politi (kriminal- og ordenspolitiet), Statspolitiet, det Germanske SS og lensmennene.

Storaksjonen mot jøder i Norge skjedde med en måneds mellomrom - den 26. oktober og den 26. november 1942 (Mendelsohn, 1986, Lorenz, 2003, Søbye, 2003, Lorenz & Dahl, 2005, Bruland, 2008). Først gjaldt det menn over 15 år, så kvinner og barn. Den 26. oktober 1942 var det tre viktige forhold som ble endret overfor jødene i Norge: Alle jødiske menn over 15 år med J stemplet i sitt legitimasjonskort, skulle arresteres. Alle jødiske kvinner hadde daglig meldeplikt på den nærmeste

politistasjon, og all jødisk eiendom og formue skulle likvideres. Arrestordren kom som en følge av et telegram som sjefen for Statspolitiet i Oslo, Karl Alfred Marthinsen, sendte til alle norske politimyndigheter med kunngjøring om arrestasjonene. Fra den 26. oktober 1942 kunne ikke jødiske menn vise seg på gaten. Mennene ble plassert på Berg - en fangeleir utenfor Tønsberg som de selv bygget opp.

I Trondheim ble de mannlige jødene arrestert allerede den 6. oktober og plassert på Falstad. Unntakstilstanden i Trondheim varte fra 6. til 12. oktober 1942. De jødiske kvinnene og barna ble fra samme tidspunkt stuvet sammen i tre leiligheter i Trondheim.

Nøyaktig en måned etter arrestasjonen av jødiske menn i Oslo kom arrestasjonen av kvinner og barn, den 26. november 1942. Fra det tidspunktet var det ulovlig for jøder å oppholde seg i Norge. Jødene hadde to muligheter, enten flykte til Sverige eller holde seg i skjul i Norge hvis de ikke allerede var arrestert. Det er lite kjent hvor mange som skjulte seg i Norge under andre verdenskrig. De som gjorde det, skiftet som regel identitet og «ble kristne», det vil si skaffet seg identitetskort uten J-stempelet. Noen fortsatte med den endrete identiteten også etter krigen.

Fluktplaner

Mange jøder flyktet høsten 1942 ved hjelp av gode venner eller andre. Andre kom seg over til Sverige ved egen hjelp (Tangestuen, 2004, Levin, 2007). Situasjonen var ytterst alvorlig, men likevel var det ikke i noens forestillingsverden at jødene skulle transporteres til tilintetgjørelse. Dette var situasjonen også for barnehjemmet. Nina Hasvold hadde fylt ut «Spørreskjemaer for jøder» og hadde en J i identifikasjonspapirene. Etter den 26. oktober 1942 meldte hun seg hver dag på Hegdehaugen politistasjon.

I denne perioden begynte Nina og Nic å planlegge en flukt hvis situasjonen skulle kreve det. Nic brukte sitt nettverk og sendte den eldste gutten på barnehjemmet, Siegmund Korn, med 10 000 kroner i slagstøvlene som et grunnlag for å arrangere flukten. Mottager var mannen til Gudrun, husholdersken på barnehjemmet. Han bodde på Grorud og var med i et motstandsnettverk. Handlingsmulighetene var små, men Nic og Nina forberedte en flukt så langt det lot seg gjøre.

Flukten den 26. november

Også andre kvinner var opptatt av barna på barnehjemmet. Den 25. november fikk Sigrid Helliesen Lund en telefon: «Ja, det skal være fest i kveld igjen - det er de små pakkene de skal hente denne gangen» (Lund, 1981). Hvem som ringte henne, fikk hun aldri vite. Sigrid deltog i Sivorg, som var en del av Hjemmefronten og «kvinnegjengen», foruten at hun var styremedlem i Nansen-hjelpen. Hun hadde selv hentet tsjekkiske flyktninger til Norge, og noen av dem var også på barnehjemmet (Lund, 2004). Hvem kunne de mene når de snakket om de «små pakkene»? Det tok ikke lang tid før hun forsto at den var tale om jødiske kvinner og barn (Wright, 1974).

Også Nic Waal fikk en beskjed om hva som kom til å skje. Sønnen Helge Waal skriver at moren ble varslet via bestyrerinnen Nina, som var blitt kontaktet av en «Levin». Jeg har ikke greid å finne ut hvem dette kan ha vært. Uansett er det sannsynlig at Nic Waal også ble kontaktet direkte av sitt nettverk.

Da Sigrid Helliesen Lund kontaktet Nic Waal, fikk hun vite at Nic hadde et opplegg for flukt. Sigrid fortsatte da å varsle andre jødiske kvinner og barn for å få dem i dekning. Det var ingen tid å miste. Samtidig holdt Sigrid Helliesen Lund kontakt med Nina Hasvold og Nic Waal mens de var i dekning i Oslo.

En av guttene på barnehjemmet var flyttet til sin tsjekkiske mor, som også hadde kommet seg ut til Norge bare noen dager før arrestasjonene. Han flyktet med henne. Tidlig om morgnen den 26. november 1942 var det tretten barn som ble vekket av Nina. Barna fikk beskjed om å ta på seg det fineste de hadde og to av alt. To underbukser, to par sokker, to gensere osv. Nina var bestemt - samtidig som hun viste ro og omsorg. Hun fortalte at situasjonen var alvorlig, «mer alvorlig enn 9. april». «Barna» forteller i dag at de ikke på noe tidspunkt var engstelige (Levin, 2003, 2006). Deres tillit til Nina var total. Nina og Nic hadde benyttet hele sitt nettverk - således var flukten meget godt planlagt.

I skjul

Barna satt og ventet til tiden var inne for å forlate leiligheten. Alle tok støvlene i hånden og listet seg ned baktrappen fra barnehjemmets lokaler i tredje etasje. De måtte være ekstra stille, for i annen etasje bodde en kvinne med nazisympatier. Derfor tok de baktrappen. Nic Waal ventet på dem nede på gaten. De tretten barna ble delt i to grupper, de yngste og så de eldste. Siden Nic Waal var lege, hadde hun muligheter til å få bensin. De stuet barna fra den yngste gruppen inn i bilen og reiste så fra Holbergsgate til Veslekroken 1 på Nedre Ullern. Der bodde Nics venninne Gerda Tanberg. Etter at den første puljen var plassert, dro Nic Waal direkte tilbake til Holbergsgate for å hente de større barna. Da hun kom til Majorstuen, holdt hun på å bli stoppet, men satte gassen i bann og kjørte fra politiet. På det viset klarte hun å få også denne gruppen trygt over til Ullern.

Det var nå tretten barn i Gerda Tanbergs hus. For det meste oppholdt de seg i ett rom i første etasje, og sov på gulvet i samme rom om natten. De skulle ha mat og drikke. Det var rasjonering. Det bodde også andre i huset, og det var viktig at de var stille, hvilket selvfølgelig ikke var lett med mange barn på få kvadratmetre. Barna måtte krabbe når de skulle bevege seg.

Sigrid Helliesen Lund hjalp Gerda Tanberg med forsyninger. Hun klarte å få rasjoneringskort fra kjente slik at barna kunne få mat. Hele tiden hadde hun kontakt med Nina og Nic. Men hun viste seg ikke for barna. Ingen av barna som nå er voksne, kjenner til det Sigrid Helliesen Lund gjorde for barna på barnehjemmet. Det kommer fram gjennom andre kilder (Ulstein, 1970, Wright, 1974, Lund, 1989, Lund, 2004, Sebak, 2008).

MODERLIG: Barnehjemmets bestyrinne Nina Hasvold. Den kjærligste mor man kunne tenke seg, syntes barna. Foto: Privat.

Over grensen til Sverige

I deler av tiden barna var hos Gerda Tanberg, bodde noen av dem hos andre. Gerda Tanberg tok sin rolle svært alvorlig og hadde full oversikt over alle barna hele tiden - også de som ikke oppholdt seg i hennes hjem. Da selve flukten over til Sverige nærmet seg, kom de alle tilbake til hennes leilighet. Det tok en uke å få den organisert. Drosjesjåfør Martin Solvang kjørte mange turer til grensen. Selv bodde han i Frydenlundsgate sammen med sin kone, to barn foruten en fetter og hans kone. Også fetteren var drosjesjåfør og aktiv i motstandsarbeidet på den tiden.

Martin Solvang kjørte barna fra Ullern til grenselos Ola Rauken i Arneberg, sør for Elverum. Ola Rauken drev et småbruk. Meningen var å gå over grensen samme natt, men grenselosen kunne ikke gjøre det den natten. Derfor overnattet de på Dulpetorpet i en tømmerkoie. Været var fryktelig. De var våkne hele natten for å passe på peisen. Neste dag hentet de melk på nabogården. Og så fulgte Ola Rauken dem et godt stykke inn mot grensen til en annen grenselos, Ola Breisjøberget. Breisjøberget førte dem over den siste delen av ruten til den svenske grensevakten. I løpet av flukten fikk Nina Hasvold gallestensanfall, og en av guttene bar hennes ryggsekk. «Slik jeg husker flukten, var den ikke særlig dramatisk, antagelig fordi den var så godt planlagt og fordi vi hadde flaks,» sier et av «barna» i dag (Levin, 2003, 2006).

Da barna kom til Sverige, ble de ført til en militær forlegning. Ved siden av var en skole hvor de fikk boller og kakao. Hvitt mel hadde de ikke spist på lang tid, så gleden var stor. De ble så transportert til et sykehus for avlusning. Det gjaldt alle norske flyktninger. Den første gruppen var de eldste guttene, og den neste, som Martin Solvang hentet etter en uke, var de yngste guttene og pikene. Den tsjekkiske gutten som hadde flyktet med sin mor, kom over grensen omtrent i samme periode. «Hvor skal du?» spurte grensevaktene. «Jeg vil til Nina,» sa han. Siden grensevaktene

husket barnehjemsguttene og bestyrerinnen fra noen dager før, visste de hvor de skulle sende ham. Barnehjemmet besto da igjen av fjorten barn.

Barnehjemsbarna ble sendt til Allingsås utenfor Göteborg, der de bodde til krigen var over. De gikk på skole og levde et så normalt liv som mulig. Nina bodde sammen med dem. Nic Waal og Tove Filseth, senere Tau, som var sekretær i Nansen-hjelpen, måtte flykte fra Norge og besøkte barna i Sverige. Etter krigen returnerte barna til Norge. Noen flyttet sammen med sine foreldre til England, USA, Canada. Flere ble boende i Norge. Barnehjemmet ble gjenopprettet i Oslo etter krigen, men de fleste barna flyttet ut etter kort tid. Nina flyttet til Danmark, og fru Schreier ble barnehjemmets nye leder. Etter hvert som barna ble eldre, flyttet de for seg selv.

Heltedåd eller «alminnelig godhet»

Min inngang til historien om hvordan barna på det jødiske barnehjemmet i Oslo overlevde, er gjennom arbeidet med å få hedret de syv hjelperne som reddet barna. Disse var Nic Waal, Nina Hasvold, Sigrid Helliesen Lund, Gerda Tanberg, Martin Solvang, Ola Rauken og Ola Breisjøberget. Alle er hedret med tittelen «Righteous Among the Nations» fra Yad Vashem i Jerusalem. Seremonien fant sted da vi i Norge åpnet Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter i 2006. I den forbindelse intervjuet jeg fem av barna som hadde bodd på barnehjemmet under krigen. Noen er intervjuet ved flere anledninger. Andre viktige kilder er Helge Waals bok om sin mor, foruten Sigrid Helliesen Lunds bok om sitt liv. Historikeren Ragnar Ulstein intervjuet også Sigrid Helliesen Lund i 1970. Myrtle Wright bodde hos familien Lund under krigen og skrev ned alt som foregikk der. Notatene ble gjemt i hønsehuset og senere publisert (Wright, 1974). På femtitallet ble det laget en film om flukten: *I slik en natt*. Den filmen er kritisert for sitt innhold og er tvilsom som dokumentasjon.

Kunnskapen som har kommet fram i denne artikkelen, er slik «barna» husker det i dag. Da Helge Waal skrev boken om sin mor, måtte han også gå til «barna» for å få dem til å fortelle om morens rolle (Waal, 1991). Hun ville ikke «skryte», og hadde derfor bare kort nevnt at hun bidro til å redde barna på det jødiske barnehjemmet i Oslo.

Nic Waals liv og virke er kjent i det norske samfunn og særlig blant psykologer og andre samfunnsengasjerte nordmenn. Derimot er hennes aktiviteter under andre verdenskrig ikke del av vår kunnskap om henne, ei heller inkludert i den kollektive beretningen om krigen. Dette er nokså underlig, siden hun var en kjent person. Hennes krigsaktiviteter er ikke bare knyttet til redningen av barnehjemmet, selv om den står i en særstilling.

I litteraturen som omhandler hjelperne under krigen, er det en diskusjon om hvorvidt disse var helter, eller om det er snakk om en «ordinariness of goodness», som på norsk kan oversettes med en «alminnelig godhet» (Rochat og Modigliani, 1995). På samme måte som Hanna Arendt diskuterer «ondskapens banalitet», mener Rochat og Modigliani at det finnes en «ordinariness of goodness». Mye forskning viser at hjelperne handlet ut fra det de mente var rett i den gitte situasjon, uten ytterligere vurderinger. I min egen forskning har jeg funnet liknende svar. «Jeg bare gjorde det,» svarer hjelperne. For dem var det ikke noe spørsmål eller tvil om hvordan de skulle forholde seg.

Uansett om man vil betrakte Nic Waals handlinger i forhold til barnehjemmet som heltedåd eller «alminnelig godhet», er det underlig at denne historien ikke er inkludert i den kollektive beretningen om krigen. Vi har jo en rekke historier om «gode nordmenn» under krigen. Noen av historiene er så kjente at vi bare kan si ett ord og alle vet hva vi sikter til. Eksempelene er mange. Uttrykket «ni liv» fungerer som en metafor i det norske språk og henspiller på heltedåd. Man behøver ikke engang nevne Jan Baalsruds navn, det er for evig knyttet til tittelen på hans bok.

Felles for historiene er at de inngår i den kollektive beretningen om krigen, og at de oftest handler om menn. Men hvorfor har det ikke blitt sett på som viktig motstandsarbeid å redde barn fra det jødiske barnehjemmet i Oslo? Grunnene er sikkert mange. Men jeg vil foreslå at kombinasjonen kvinner, barn og jøder har bidratt til denne tausheten i etterkrigstidens Norge (Levin, 2001). Så vidt jeg kjenner til, har ingen til nå blitt motstandshelt ved å redde jøder i Norge.

Dette er en historie om tapre kvinner og menn som gjorde det de mente var rett i en tid der nettopp slike handlinger og holdninger var nødvendige. Denne redningsaksjonen ble helt vellykket. Vi har mye å lære av slike handlinger. Spørsmålet som er stilt til hjelpere: Hvorfor gjorde du det, synes uforståelig for dem, fordi de bare gjorde det.

HOLDT SAMMEN: Fire gutter fra barnehjemmet. Fra venstre Norbert Korn, Siegmund Korn, Josef Fenster og Fredrick Schreier. Bildet ble tatt i 1945. Foto: Privat.

Referanser

- Bruland, Bjarte, 2008. Det norske Holocaust. I Bernt Hagtvat (red) *Folkemordets svarte bok* Oslo: Universitetsforlaget.
- Hambro, C. J. 1939. Brev til minister Wold.
- Johansen, Per Ole, 1984. *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914-1943*. Oslo: Gyldendal.
- Johansen, Per Ole, 2005. 20 år for en jøde. *Materialisten*. 4.
- Levin, Irene, 2001. Taushetens tale. *Nytt norsk tidsskrift*, 3.
- Levin, Irene, 2003. Intervjuer av barnehjemsbarna for søknad om prisen Righteous Among the Nations. Yad VaShem, Jerusalem.
- Levin, Irene, 2006. Barn på flukt. 26. november 1942, *Barn. Spesialnummer for Per Olav Tiller* 2.
- Levin, Irene, 2007. *Flukten. Jødernes flukt til Sverige under annen verdenskrig*. HL-senterets serie.
- Lorenz, Einhart, 2003. *Veien mot Holocaust*. Oslo: Pax forlag.
- Lorentz, Einhart og Izabela A. Dahl, 2005. Kollaborasjon og kooperasjon. I Trond Berg Eriksen, Håkon Harket og Einhart Lorenz (red.) *Jødehat*. Oslo: Damm forlag.
- Lund, Bernt H., 2004, personlig samtale.
- Lund, Sigrid Helliesen, 1981. *Alltid underveis*. Oslo: Tiden Norsk forlag.

- Mendelsohn, Oskar, 1986. *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år. Bind II*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nøkleby, Berit og Guri Hjeltnes, 2000. *Barn i krig*. Oslo: Aschehoug.
- Ottosen, Kristian, 1994. *I slik en natt. Historien om deportasjonene av jøder fra Norge*. Oslo: Aschehoug.
- Rochat, Francois & Andre Modigliani, 1995. The Ordinary Quality of resistance: From Milgram's Laboratory to the Village of Le Chambon, *Journal of Social Issues*. Vol. 51, 3, pp 195 - 210.
- Sebak, Per Kristian, 2008. «...vi blir neppe nogensinne mange her». *Jøder i bergen 1851-1945*. Bergen: Vigmostad/Bjørke.
- Søbye, Espen, 2003. *Kathe. Alltid vært i Norge*. Oslo: Oktober forlag.
- Tangestuen, Mats, 2004. «Også jødene kom for øvrig over grensen høsten 1942»: jødiske flyktninger fra Norge i Sverige 1940 - 1945. Hovedoppgave i historie, UiB.
- Ulstein, Ragnar, 1970 Intervju med Sigrid Helliesen Lund.
- Wright, Myrtle, 1974. *Norwegian Diary. 1940-1945*. London: Friends Peace International Relations Committee.
- Waal, Helge, 1991. *Nic Waal. Det urolige hjertet*. Oslo: Pax forlag

